

УДК 930 (477)

С.Г.Водотика, Л.А.Савенок

ПОХОДЖЕННЯ КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ: АНАЛІЗ ІСНУЮЧИХ КОНЦЕПЦІЙ І ШЛЯХИ ПОШУКУ ІСТИНИ

Історіографічний аналіз існуючих концепцій походження кримських караїмів у контексті сучасної етнополітичної ситуації дозволив обґрунтувати доцільність використання синтетичної гіпотези.

Ключові слова: історіографія, етногенез, кримські караїми, синтетична гіпотеза походження.

Историографический анализ существующих концепций происхождения крымских караимов в контексте современной этнополитической ситуации позволил обосновать целесообразность использования синтетической гипотезы.

Ключевые слова: историография, этногенез, крымские караимы, синтетическая гипотеза происхождения.

Historiographical analysis of the main conceptions of ethnogenesis of Karaites in modern ethno-political context proved that synthetical conception is the most relevant.

Key words: Karaites, synthetical conception, ethnogenesis.

Сучасна наука термін «караїми» вживає у двох значеннях: одна з течій (версій) іудаїзму – караїмізм та етноконфесійна група [1, с.102]. Для уникнення термінологічної плутанини прихильників караїмізму однозначно називають караїмами, а в етнічному, точніше етноконфесійному, значенні застосовують

відповідні додаткові визначення – кримські караїми (караїми Криму), караїми Східної Європи тощо.

Кількість караїмів у світі скорочується. Наразі нараховується 22-30 тис. караїмів у розумінні прихильників караїмізму або іудаїзму караїмського напрямку в Ізраїлі, Іраку, Сирії, Єгипті, Туреччині, США, Росії й Україні. В основі караїмізму межить визнання Танаху (Ветхій або Старий Завіт) і відповідно невизнання Мішки і Талмуду в якості священних текстів, тобто караїми не визнають рабіністсько-талмудичної традиції іудаїзму. Сучасна іудаїка вважає караїмізм складовою іудаїзму, в т.ч. з огляду на те, що в Україні лише у 16 ст. релігійна традиція стала домінуючою, не витіснивши повністю інших напрямків – кафеський лад літургії (кримчаки), хасидизм, релігійний сіонізм, реформізм тощо [3, с.648-649].

Кримські караїми є корінним етносом України, вони залишили помітний слід не лише в історії власне Криму (Чуфут-Кале, Євпаторія, Феодосія і т.п.), але й багатьох міст України – Одеси, Херсона, Києва, Харкова тощо, де існували у дорядянський час караїмські кенафи, кладовища, громадські будівлі, причому частина цієї спадщини збереглася [Див.: 2, с.172-242]. В українській історіографії помітний слід залишив палкий прихильник одночасно і М.Грушевського, і марксизму, одна з перших жертв погрому національної історичної науки О.Гермайзе [Див.: 4]. Наразі в Україні, переважно в Криму, нараховується близько 1 тис. етнічних караїмів. Релігійною мовою караїмів є іврит та караїмська (в минулому також грецька та половецька), а в побуті найчастіше використовується мова оточуючої більшості (в Єгипті – арабська, у Польщі – польська тощо) і лише в Криму виник етнолект – караїмська мова. Спроби зробити її мовою релігії караїмів інших країн у 19 ст. зазнали невдачі. Складність етногенезу та етнополітичної історії мають наслідком контраверсійність сучасної само ідентифікації. Так, більшість етнічних караїмів в Україні, Росії, Польщі та Литві вважають себе народом тюркського походження. Більшість релігійних караїмів, в т. ч. етнічних, в Ізраїлі,

Єгипті, Туреччині, США ототожнюють себе з євреями, а серед караїмів Франції є прихильники обох варіантів [1, с.102].

Виходячи з вищесказаного метою розвідки є аналіз літератури з проблеми походження кримських караїмів та виявлення шляхів подолання існуючих недоречностей. Теоретико-методологічним підґрунтям вивчення цього питання є сучасне розуміння етносу, етногенезу та сутності тих наукових дефініцій, що вживаються у науковій літературі щодо етногенезу кримських караїмів.

Проблема походження кримських караїмів у суто науковому вимірі залишається дискусійною, а в етнополітичному періодично набуває чималого резонансу. Безумовно, в плані поступу етноісторичного знання цілком природним є те, що походження караїмів викликає багато об'єктивних труднощів через малу кількість і характер джерел, складність їх розуміння та інтерпретації, проблеми розвитку вітчизняного сходознавства та труднощі розуміння й осмислення давньої етнічної історії. Очевидно, що наука в принципі може й не знайти однозначні відповіді щодо початків етногенезу багатьох народів. Водночас такий стан речей не є фатальним вироком науці, і, по-друге, не є виправданням антинаукових спекуляцій.

В останні роки з'явилось чимало псевдонаукових публікацій «любителів» етнічної історії Криму, автори яких не мають належної фахової підготовки. При цьому в їх працях незброєним оком видно політичну заангажованість щодо доведення автохтонності й особливих прав певного кримського етносу. Крім того їм притаманний психологічний феномен бажання мати своїми предками якомога найдавніші та найвідоміші народи – войовничих скіфів, утаємничених таврів, всесвітньо відомих античних греків чи хазар тощо. Водночас майже ніколи не приваблюють, скажімо, золото ординці чи гуни, які зі сторінок давніх хронік постають у доволі чорних фарбах.

Іудейська громада Криму, що існує з часів античності, складалась з різних конфесійних течій і народів: грекомовні іудеї античності, тюркомовні равіністи-кримчаки, хазари, євреї-ашкенази, що розмовляли на ідиш, середньовічні євреї-романіоти, суботники-слов'яни тощо. Кримські караїми є однією з таких етноконфесійних груп [Див.: 2].

Сьогодні проблема походження караїмів залишається дискусійною. Частина дослідників вважає, що кримські караїми є субетнічною групою єврейського походження, інші розглядають їх нащадками хазарів, половців та інших тюркських народів. Проаналізуємо основні аргументи сторін.

«Кумано-кипчацька» теорія серед вітчизняних дослідників майже не має прихильників. Її авторами й адептами є переважно спеціалісти з іудаїки Ізраїлю та Заходу. За нею кримські караїми не є корінним народом півострову, а прибули сюди разом з кримчаками із захоплених монголами земель – Північного Уралу, Нижньої Волги. Інший варіант названої теорії наголошує на прибутті караїмів з колишньої Візантії після 1453 р. Іншими словами, караїми Криму є наслідком змішування євреїв та половців у середні віки [5, с.4]. Базується ця теорія як на достовірних, так і не зовсім фактах, але висновки робляться вкрай гіпотетичні. Згадаємо факти достовірні. Загальновизнаним є 1278 р. як перша документальна згадка про караїмів Криму, що безпосередньо не впливає на жоден постулат цієї теорії. Мова кримських караїмів розвивалась під впливом середньокримськотатарської, що панувала в місцях їх проживання [7, с.380]. Власне розмовна мова кримських караїмів (самі караїми називають її «мовою кочовиків») належить до кипчацько-половецької групи тюркських мов разом з літературною кримськотатарською [6, с.19]. Показово, що Я. Дашкевич кваліфікує наведені факти як підтвердження того, що кримські караїми є субетносом євреїв [7, с.380]. За сучасними даними караїми Галичини, Волині та Литви переселились у Східну Європу на рубежі 14-15 ст. не з Криму, а скоріше за все безпосередньо з Золотої Орди, і розмовляли на етнолекті половецької мови (вона слугувала для міжетнічного спілкування в Золотій Орді) подібно тогочасним

вірменам Галичини та Поділля [2, с.109-110]. Зазначимо, що етнолект – це різновид мови певної етнічної групи, який створюється народом з використанням місцевої (пануючої) мови з відповідною власною специфікою – кримські караїми додали до кримськотатарського єврейську абетку, запозичення з іврити, фонетику тощо. Це заперечує постулат прихильників хазарської теорії про переселення кримських караїмів до Галичини, Волині та Литви – караїми Криму і Західної України листувались не своїми тюркськими етнолектами, а давньоєврейською мовою.

Проте головний закид адептам «кумано-кипчацької» теорії походження караїмів стосується нібито їх одночасного з кримчаками прибуття до Криму за часів Золотої Орди. Між тим література одногласно твердить, що кримчаки як суб'єтнос єврейського народу сформувались у часи Кримського ханства з різних хвиль мігрантів євреїв-равіністів [Див.: 2, с.173-229; 8].

«Ізраїльсько-хазарська» чи в редукціоністському вигляді «хазарська» версія походження караїмів з часу своєї появи викликала критику професіоналів, а останніми роками її спростовано за допомогою сучасних методів дослідження джерел. Так, у новітній монографії спеціаліста з вітчизняної іудаїки кримчанина М.Кізілова однозначно стверджується, що хазари повністю розчинились серед половців та інших кочовиків і не залишили по собі ніяких нащадків. Тому не варто посылатись на застарілі та сумнівні відомості часів «моди» на пошук «нащадків» хазар [2, с.215-216]. Втім поява і функціонування «хазарської» версії обумовлені передусім далекими від науки цілями: позбавитись від тягаря повинностей євреїв (подвійна подушна подать, смуга осілості, обмеження в освіті тощо) і добитись рівних з кримськими татарами прав за часів Російської імперії, уникнення знищення шляхом дистанціювання від євреїв у часи нацистської окупації, причому караїми навіть відкрили у 1942 р. закрити більшовиками кенасу в Євпаторії, мотивація часів радянського антисемітизму надихала навіть Л.Гумільова, чиї писання за слушним зауваженням М.Кізілова сьогодні сприймаються «історичним парадоксом»; у

сьогоднішньому Криму йдеться про бажання отримати політичні та соціально-економічні переваги.

Ця гіпотеза базується на працях А.С.Фірковича і була вперше висловлена російським сходознавцем В.В.Григор'євим у 1846 р. За нею давні ізраїльтяни з'явилися в Криму у 6 ст. до н.е. (тобто не мають ніякого відношення до розп'яття Христа та Талмуду) як носії 2ветхозаветного біблеїзму» чи караїмізму, а згодом змішалися з хазарами, які прийняли караїмізм. Все це свідчить про тюркську (хазарську) приналежність караїмів, що сприймалось радянською історіографією [Див.: 9], опосередковано підтримується само ідентифікацією кримських караїмів, визнана більшістю їх світських лідерів. Так, наразі її активним адептом є геолог Ю.О.Палканов, один з лідерів караїмів, який заповнив своїми писаннями інтернет, в т.ч. сайти караїмської громади Криму, Кримського університету тощо. «Караїми – аборигени Криму – сформувались внаслідок змішування прадавнього населення півострова (за даними різних вчених – тавро-кімерійців, аланів, сарматів) з тюркськими племенами (гунів, хазарів та інших). Характерні тюркські імена зустрічаються на пам'ятниках родового караїмського кладовища [Йдеться про епітафію Іософатової долини поблизу Чуфут-Кале у «прочитанні» А.С.Фірковича – С.В. і Л.С.] з перших століть нашої ери», - це типовий виклад поглядів Ю.О.Палканова, що спираються на праці А.С.Фірковича [10].

Щодо спадщини А.С.Фірковича (1784-1874) – він спромігся за підтримки влади зібрати унікальну колекцію давніх біблейських рукописів Криму, Кавказу, Палестини, Єгипту, Самарії і т. п. Водночас він не мав жодного уявлення про науку і задля подовження історії кримських караїмів «підправляв» рукописи та епітафії, що відбулось ще 150 років тому [5, с.104-109]. Отже, джерельне підґрунтя хазарської теорії відсутнє. По-друге, сам А.С.Фіркович намагався довести лише непричетність караїмів, прибічників «біблейського іудаїзму» до розп'яття [Христа та Талмуду(що було і є підмурком антисемітизму) та, власне, не формулював «хазарську» теорію. Тому позиція прибічників «тлумачення» А.С.Фірковичем джерел в середовищі

кримських караїмів неоднозначна. Так, С.Шапшак, Ю.Полканов та інші намагаються модернізувати хазарську теорію, а деїудеїзація культури караїмів сприяла і сприяє асиміляції в російськомовному середовищі. Іншими словами хазарська теорія вільно чи невільно веде до денаціоналізації кримських караїмів. Інші вважають, що «біблеїзм» караїмів могли прийняти та взяти участь у формуванні караїмського етносу крім хазар і попередні щодо них мешканці Криму (алани, сармати, скіфи, гуни і т. п.).

Серед не караїмських учених щодо тлумачення джерел А.С.Фірковича ще у 19 ст. намітились два існуючих і сьогодні напрямки. Прибічники «ізраїльсько-хазарської теорії» (В.Григор'єв, В. Смірнов та ін.) прийняли за основу таку «інтерпретацію» джерел і розробили основні постулати «концепції»: кримські караїми є нащадками хазар, які прийняли релігійний караїмізм і поглинули ветхозаветних ізраїльтян Криму. Прибічники «скептичного» напрямку (серед них автори найбільше довіряють думці Арсенія Маркевича) з недовірою ставились до джерельних тлумачень А.С.Фірковича і намагались комплексно вивчити відповідні джерела.

Отже, критики «хазарської теорії» походження кримських караїмів відзначають відсутність безпосередньої спорідненості мов караїмів і хазар; зазначають приналежність хазар до равіністичного іудаїзму, а не до караїмізму; звертають увагу на значний хронологічний розрив між зникненням хазар і появою караїмів; наводять загальноновизнаний факт ісламізації рештків хазар. І це лише основні аргументи визнаних дослідників останньої третини 20 ст. М.Артамонова і С.Плетнєвої, які в часи радянського «єдинописання» зазначали очевидні невідповідності фактам «хазарської» теорії походження кримських караїмів [11, с.21, 63, 72; 12, с.66, 447].

Сучасні вітчизняні дослідники вважають, що перша достовірна згадка про перебування караїмів у Криму датується 1278 р. Вони з'явилися разом з монголо-татарами як переселенці з Персії, Бухари, Кавказу. Вже у 14 ст. кримські караїми скоріше за все перейшли на етнолект кримськотатарської мови [2, с.107-109]. Навіть

російські етнологи сьогодні відносять появу караїмів у Криму щораніше до 12 ст. [6, с.21]. До речі, візантійські караїми розмовляли на етнолекті середньовічної грецької мови. Отже, хазари-іудеї ніяк не могли вплинути на формування кримських караїмів, хоча участь в їх етногенезі тюркських елементів, враховуючи етнічний склад оточуючого населення, заперечувати не варто.

Східні євреї-караїми ще до переселення в Крим почали засвоювати тюркські традиції. На півострові їх перші поселення пов'язані саме з першою столицею татарського улусу Солхатом (Старий Крим), а не візантійськими чи італійськими володіннями, де перебували інші групи іудеїв. Колонізація караїмами Криму кореспондується із завоюванням його татарами – найдавніші надгробки з поширеними чоловічими татарськими іменами з околиць Чуфут-Кале датуються 1360-ми роками, тобто часом захоплення міста татарами. Епітафії засвідчують вкорінення караїмів у кримськотатарське суспільство. Закономірно етнолектом кримських караїмів стала кримськотатарська мова (спрощено – караїмська мова) [1, с.103].

Природно, що таке тлумачення не є бездоганним – наразі воно піддається критиці лідерами кримських караїмів, не сприймається більшістю караїмської громади та кримських істориків. В узагальнюючій праці кримських і російських сходознавців міститься думка про невирішеність питання і про необхідність проведення новітніх досліджень (скажімо, генетичних) і нових джерел [15, с.13-15]. Скоріше за все мав рацію кримськотатарський просвітник, випускник Східного факультету Санкт-Петербурзького університету і практично перший караїм зі спеціальною вищою освітою І.І.Казас (1833-1912), який був прихильником «синтетичної» версії походження кримських караїмів, виступаючи проти політизації проблеми (оскільки ніяка версія походження «не може надати нам не існуючих чеснот або сховати наші вади) і вважаючи кримських караїмів наслідком взаємодії семітських і тюркських субстратів.

Теоретичним підґрунтям «синтетичної» версії є те, що в етнічній історії людства з часів пізнього середньовіччя (кримські караїми сформувались протягом 14-17 ст.) домінуючими стають етнічні процеси об'єднавчого характеру [13, с.88-89]. Серед них виділяється міжетнічна інтеграція – формування у зонах етнічного порубіжжя нового етносу з кількох етнічних складових, котрі відрізняються традиційними параметрами. Щодо кримських караїмів, то така інтеграція з тюрками відбувалась у місцях їх «ісходу» до Криму і продовжилась власне у Кримському ханстві, причому в ньому така інтеграція посилилась внаслідок конкуренції з кримчаками-талмудістами та включенням в соціальне життя ханства на ексклюзивних, нерідко привілейованих, умовах. Про це свідчать джерела і свідчення караїмських авторів [Див.: 14] та одноголосно підтверджують сучасні українські та російські дослідники [1, 2, 5, 15]. Механізм міжетнічної інтеграції не тільки зумовлює зближення культур на рівні етносів, але й позначається на внутрішній структурі кожного з них. Так, взаємодія єврейських і тюркських елементів простежується в само ідентифікації, антропології, лінгвістиці, сімейно-побутовій обрядовості, елементах віровчення і релігійної практики [15, с.25]. Трансформація культур проявляється у формі інтерференції – перенесенні культур контактуючих етносів у внутрішню культуру кожного.

За нашими спостереженнями щодо кримських караїмів такі явища чітко простежуються у найбільш консервативній складовій етнічної культури – їжі. Так, у караїмському кафе в Євпаторії, що знаходиться поруч з кенасами в караїмському кварталі старого міста, караїмськими вважають не лише власне караїмські (пиріжки з медом і горіхами, м'ясом, вишнями, біла халва, смажена баранина – кавурма тощо), але й тюркські та східні страви – голубці у виноградному листі (сарма) «своєю» їжею вважають кримські греки, татари, вірмени; катик, айран та буза є «фірмовим» напоєм для всіх тюрків тощо.

Тривала етнічна інтеграція здатна перетворитися на етногенетичну фіксацію – такий ступінь контактування різних за походженням етносів, що на їх основі

утворюється нова етнічна спільність [13, с.88-89]. Середньовічний Крим в цьому плані є унікальним – протягом 5-18 ст. на півострові сформувалися кримські греки, кримські татари, кримчаки, кримські роми і, власне, кримські караїми.

Зазначимо ще деякі факти та явища, які не вписуються в жодну з гіпотез походження кримських караїмів, крім синтетичної. В основі етносу як органічної соціальної системи лежить сукупність міжпоколінної інформації, освяченої традиціями і системою виховання молоді. Для кримських караїмів, як корінного мало чисельного етносу критично важливим є уявлення про етнічну самосвідомість, спільну історію і культуру, єдине родове походження, врешті решт самоідентифікацію.

В Криму згідно перепису 2001 р. мешкали 674 караїми: за радянський час вони втратили релігійні традиції, не знають івриту та караїмської мови, сучасні громади складаються переважно з незаможних людей похилого віку, єдина в світі караїмська бібліотека була ліквідована у 1929 р. і т.п. Наразі караїмська громада намагається відродити релігійно-культурні традиції, що не завадило масовій еміграції караїмів в Ізраїль та США й зменшенню їх чисельності в Криму. Цьому «не може дати ради» пожвавлення інтересу до караїмів – ані наукові праці, ані музеї, ані інтерес туристів до Чуфут-Кале.

Наголосимо, що етнічна свідомість сучасних кримських караїмів є неоднозначною – в даному випадку це об'єктивна реальність незалежно від причин чи оцінок. Єдність самоідентифікації як ознака етносу наразі є синтетичною і, скоріше за все, в сучасних етнополітичних реаліях іншою бути не може. По-друге, будь-яка визначеність у питанні походження кримських караїмів, незалежно від наукової коректності, буде мати наслідком проблеми щодо згуртованості етносу.

На користь доцільності прийняття синтетичної версії походження кримських караїмів свідчить аналіз еволюції їх самоідентифікації. Так, у червні 1917 р. з'їзд караїмського духовенства Криму не погодився з суто релігійним визначенням і

прийняв за основу етноконфесійний підхід: «Караїми є прихильники караїмської релігії, що складають особливу народність, що склалась історично» [16]. Такий підхід було підтверджено загальнонаціональним з'їздом 28.08.1917 р.: «Караїми є корінними мешканцями Криму, особливою народністю, об'єднаною спільністю віри, крові, мови та звичаїв» [16].

У підсумку зазначимо, що кримські караїми – корінна етноконфесійна група Криму, що пережила свій розквіт у 16 – на поч. 20 ст. та важкі часи за радянської влади. Сучасне їх національне поживлення об'єктивно не може перетворитися у відродження через скорочення чисельності, невизначеність правового статусу, зміцнення незворотності асиміляції. Не сприяють цьому й труднощі вивчення проблеми походження кримських караїмів та специфічність етнічної самоідентифікації. Обстоювана в розвідці синтетична гіпотеза їх походження здатна щонайменше не поглиблювати існуючих проблем єдності караїмської громади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тяглий М.І. Караїми / М.І.Тяглий // Енциклопедія історії України/ Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. - Т.4. – С.102-105.
2. Кизилев М.Б. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней/ Михаил Кизилев. – Симферополь: Изд-во «Доля», 2011. – 336 с.
3. Туров І.В. Іудаїзм в Україні / І.В.Туров // Енциклопедія історії України/ Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – Т.3. – К.: Наук. думка, 2005. – С.644-650.
4. Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф. Осип Гермайзе / С.Г.Водотика, В.Ф.Кондрашов // Укр. істор. журнал. – 1992. - № 12. – С.80-91.
5. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-Кале /А.Герцен, Ю.Могаричев. – Симферополь: Таврия, 1993. – 128 с.
6. Крым многонациональный / Сост. Н.Г.Степанова. – Симферополь: Таврия, 1988. – 144 с.
7. Дашкевич Я.Р. Кримські татари / Я.Дашкевич // Енциклопедія історії України/ Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – Т.5. – К.: Наук. думка, 2008. – С.379-385.
8. Крымчаки // Советская историческая энциклопедия. – М.: Совет. энциклопед., 1965. – Т.8. – Стб.209; Тяглий М.І. Кримчаки / М.Тяглий // Енциклопедія історії України/ Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. - Т.4. – С.387-389.

9. Див.: Караїми // Радян. енцикл. історії України. – К.: УРЕ, 1970. – Т.2. – С.310; Караимы// Советская историческая энциклопедия. – М.: Совет. энциклопед., 1965. – Т.6. – Стб.1015.
10. Див.: Полканов Ю.А. Караи – крымские караимы-тюрки / Ю.А.Полканов. – Симферополь: Б.В., 1997. – 112 с.; Його ж. Кримські караїми / Ю. Полканов [Електронний ресурс].- Turkolog. Тюркологічні публікації. – Режим доступу: <http://turkolog.narod.ru> тощо.
11. Артамонов М.И. История хазар / М.Артамонов. – Ленинград: Эрмитаж, 1962. – 523 с.
12. Плетнева С.А. Хазары / С.А.Плетнева. – М.: Наука, 1986. – 88 с.
13. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій / А.П.Пономарьов. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
14. Див.: Тунманн Крымское ханство / Тунман. – Симферополь: Таврия, 1990. – 96 с.; Описание Чуфут-Кале турецким путешественником Эвлия Челеби/ Эвлия Челеби // Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-Кале. – Симферополь: Таврия, 1993. – С.119-125; Шапшал С. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму. Краткий очерк / Серая Шапшал. – Б.м., Б.в., Б.р. – 38 с.; Чореф М.Я. Крымские караимы: Сборник / М.Я. Чореф. – М.: Б.И., 1993. – 45 с.
15. Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары, Крымчаки / Российская АН, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая; НАН Украины. Институт востоковедения им. А.Е.Крымского. – М.: Наука, 2003. – 459 с.
16. Караимы [Электронный ресурс]. – Материалы из Википедии – свободной энциклопедии.